

سهم صدرالدین عینی در پژوهش و متن‌شناسی آثار سخنوران فارسی‌زبان هند

استاد صدرالدین عینی همچون شاعر شهیر و نویسنده زبردست، مورخ و زبان‌شناس نکته‌سنج گنجینه علم و فرهنگ تاجیک را با آثار گرانمایه خود غنی گردانید، او ادبیات‌شناس دقیق‌نظری نیز بود. معلومات عمیق راجع به ادبیات کلاسیک و افکار ادبی و استتیک مردمان ممالک شرق، طبع بلند شاعری و نویسندگی استاد صدرالدین عینی باعث به میدان آمدن تحقیقات ارزشمندی راجع به حیات و آثار علمی و ادبی ابوعبدالله رودکی، سعدی شیرازی، ابوعلی ابن سینا، زین‌الدین محمود و اصفی، احمد دانش و دیگر ادیبان فارسی‌گردیده است. نقش صدرالدین عینی در معرفی ادبیات فارسی‌زبان هندوستان نیز بزرگ است. شناخت سخنوران معروف فارسی‌گوی هند در تاجیکستان در مرحله نو تاریخی محض به فعالیت‌های پربرکت استاد صدرالدین عینی تکیه می‌کند. او در ادبیات‌شناسی معاصر تاجیک نخستین محقق ادبیات فارسی‌زبان هند برشماریده می‌شود که راجع به حیات و ایجادیات برخی از سخنوران فارسی‌گوی این کشور معلومات داده است. دایره فعالیت‌های استاد صدرالدین عینی در زمینه تحقیق سخنوران قلمرو هند گسترده به نظر می‌رسد که توجه اهل پژوهش را به سوی خود کشیده است که می‌توان به نوشته دانشمند تاجیک امریزدان علی‌مرداناف تحت عنوان «استاد عینی و ادبیات تاجیک‌زبان هندوستان» اشارت نمود^۱.

خدمت استاد صدرالدین عینی در پژوهش ادبیات فارسی‌زبان هند، پیش از همه، در تألیف اثر «نمونه ادبیات تاجیک» که بر پایه سنت‌های خاص تذکره‌نویسی در

۱. علی‌مرداناف، استاد صدرالدین عینی و ادبیات تاجیک‌زبان هندوستان، ص ۱۲-۱۷.

ادب فارسی به قلم آمده و به عنوان آخرین تذکره در ادبیات کلاسیک هم اعتراف شده است، به نظر می‌رسد. این کتاب در سال ۱۹۲۵ در ایام پُر از تضادهای فکری به قلم آمده، بر اثبات هستی ملت تاجیک نقش مؤثر گذاشت. مؤلف درباره نمایندگان ادبیات فارس و تاجیک در حوزه‌های مختلف در قسمت مقدمه تذکره به طور ذیل آورده است:

”درباره وضع این مجموعه ترتیب ذیل را در اندیشه گرفتم. از عهد استاد ابوالحسن رودکی تا حال از آثار ادیبان مشهور که در ماوراءالنهر و ترکستان رسیده‌اند، یا این که به این سرزمین مناسبتی به هم رسانیده‌اند، به قدر وسع تتبع جامع و گنجایش حجم کتاب نمونه‌های منظوم و منثور جمع کرده می‌شود“^۱.

استاد صدرالدین عینی درباره نمایندگان ادبیات فارسی در سرزمین هند، از جمله، بدر چاچی^۲، قاسم گاهی میانکالی^۳، اولاد حسین خان تجلی دهلوی^۴، نجیب هندو^۵، خواجه شاه نیاز کشمیری^۶ و دیگران در تذکره خویش اطلاع داده است. این امر به توجه خاصه استاد صدرالدین عینی به سروده‌های نمایندگان ادبیات فارس و تاجیک در هند تأکید دارد. از جمله، درباره نجیب هندو نوشته است:

”از شعرای قرن ۱۳ هجری است. چندی در بخارا به فضلا مشهور بوده، باز به وطن خود شاهجهان آباد رفت“^۷.

صدرالدین عینی پنج بیت نمونه از اشعار شاعر را از «تحفة الاحباب» و ۹ بیت دیگر را از یک بیاض دستنویس آورده است.

۱. عینی صدرالدین، سرسخن، نمونه ادبیات تاجیک، ص ۹-۱۰.

۲. همان، ص ۶۰-۶۳.

۳. همان، ص ۹۴-۹۵.

۴. همان، ص ۱۶۷-۱۶۸.

۵. همان، ص ۳۳۲.

۶. همان، ص ۳۲۹.

۷. همان، ص ۳۳۲.

از اینجا روشن است که استاد صدرالدین عینی در این اثر بیشتر به همان سخنوران فارسی‌زبان هند توجه نموده است که یا از قلمرو ماوراءالنهر به هند رفته‌اند یا از هند به بخارا و سمرقند آمده‌اند. از جمله، نجیب هندو از روی تذکر استاد عینی چندی در بخارا بوده، بعداً به وطن خود برگشته است و به اندیشه ما همین عامل باعث آمده که وی این سخنور را به «نمونه ادبیات تاجیک» وارد نماید. از سوی دیگر، همین گونه بدر چاچی را که اصلاً از چاچ ماوراءالنهر بوده و به هند مسافرت و اقامت نموده است، به تذکره خود وارد نموده است.

همچنین، استاد صدرالدین عینی در مورد اولاد حسین خان تجلی دهلوی که از وطن اصلی اش دهلوی به کاشغر هجرت کرده، در آنجا در موضع خواجه اریغ از مضافات یارکند متوطن گشته است، معلومات داده، بر صاحب دیوان بودن او تأکید نموده است.^۱

شناخت استاد عینی از ادبیات فارسی‌زبان هند تنها محدود به «نمونه ادبیات تاجیک» نیست. استاد عینی در مقاله و تألیفات علیحده خویش به میراث ادبی و زندگی‌نامه دیگر سخنوران این سرزمین نیز توجه ظاهر نموده است. از جمله، او در بعضی از مقاله‌های خویش راجع به امیر خسرو دهلوی، محسن فانی کشمیری و دیگران ملاحظه‌های علمی خویش را بیان نموده است. در مورد امیر خسرو دهلوی استاد صدرالدین عینی بیشتر در رساله «شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی» که آن را سال ۱۹۴۲ به قلم آورده بود، ابراز نظر نموده، او را پیرو سبک سخن سعدی و نماینده برجسته ادبیات فارسی عصر خوانده است. همزمان، در این کتاب استاد صدرالدین عینی راجع به روابط ادبی سعدی و خسرو، مکالمه و مکاتبه‌های آنان، فرستادن اشعار برای همدیگر و بهای بلند شیخ سعدی به ایجادیات امیر خسرو سخن رفته است که این مباحث بی‌گمان ارزش مهم علمی را صاحبند و در شناخت میراث ادبی امیر خسرو اهمیت شایانی دارند.

۱. عینی صدرالدین، سرسخن، نمونه ادبیات تاجیک، ص ۱۶۷-۱۶۸.

در برابر این، استاد صدرالدین عینی ضمن ترتیب دادن و نشر مکمل کتاب «شش مقام» از بزرگ‌ترین ادیبان فارس و تاجیک همچون موسیقی‌دانان نام‌آور یادآوری می‌کند که میان آنها امیر خسرو دهلوی نیز می‌باشد. همزمان، بحث آثار منسوب به امیر خسرو نیز در نوشته‌های استاد صدرالدین عینی جایگاه و مقام معین علمی کسب نموده است. در این ردیف مسئله عدم تعلق اثر معروف «چهار درویش» به امیر خسرو از جانب استاد صدرالدین عینی در مقدمه نشر تاجیکستان این اثر بر پایه دلایل تاریخی و علمی ثابت شده است. این پیشگفتار استاد صدرالدین عینی واقعاً یکی از نگاشته‌های معتبر تحقیقی به شمار می‌رود که به بحث مذکور در ادبیات‌شناسی تاجیک نقطه ختم گذاشته است.

استاد صدرالدین عینی با روش قیاس، از میان اشعار علی شیر نوایی که با تخلص فانی شعر می‌سرود، اشعار فانی کشمیری را بیرون آورده است. او با تألیف رساله‌ای راجع به حیات و ایجادیات میر علی شیر نوایی، اکثر اشعار دیوان او را سروده فانی کشمیری می‌داند به این ترتیب استاد اشعار فانی را از سروده‌های علی شیر نوایی جدا کرده و بحث متن‌شناسی آثار دو سخنور را خاتمه داده است.

بیشتر خدمت استاد صدرالدین عینی در شناخت ادبیات فارسی‌زبان هند در تحقیق روزگار و آثار میرزا عبدالقادر بیدل به مشاهده می‌رسد. اگر سیر تاریخی شناخت میرزا عبدالقادر بیدل در تاجیکستان را مرور نماییم، روشن می‌گردد که مرحله شایسته بیدل‌شناسی نیز در تاجیکستان محض از نوشته‌های صدرالدین عینی آغاز یافته، تا به امروز جریان دارد.

باید تأکید نمود که در آسیای مرکزی قبل از انقلاب اکتبر کوشش‌های علمی قابل توجه جهت معرفی زندگی و افکار بیدل صورت گرفت و آثار بیدل بارها در تاشکند (۱۸۹۲، ۱۹۰۰، ۱۹۱۱) و سمرقند و بخارا به زیور طبع آراسته گردید.

نخستین تلاش‌ها در راه پژوهش اندیشه‌های اجتماعی آثار بیدل توسط احمد دانش صورت گرفت. دانش در بیاض منشور خود رباعی‌ها و بیت‌های منتخبی از بیدل را توضیح داده و اکثر این بیت‌ها و رباعی‌ها بنا بر حسن انتخاب دانش بعدها توسط استاد صدرالدین عینی به طور شاهد قول مورد استفاده قرار گرفته است.

وقتی در مجله «شورا» در سال‌های ۱۹۱۰ (شماره ۶)، ۱۹۱۱ (شماره ۷، ۱۱، ۱۷)، ۱۹۱۲ و ۱۹۱۷ یک سلسله مقاله‌ها در شرح حال بیدل نگارش یافت و در آن عالم جان ادیسی، علی‌اکبر طغایف و محمد علی ابن عمر از خوقند درباره شرح حال بیدل نظر خویش را بیان داشتند، در آن مباحثه صدرالدین عینی نیز به طور غیر مستقیم اشتراک نموده، اظهار عقیده نمود. چنانچه، وی در مکتوب جوابی به شریک‌درس بخاری خود، عالم جان ادیسی با تکیه به معلومات «خزانة عامره» میر غلام علی‌آزاد بلگرامی و «مجمع‌التفایس» سراج‌الدین علی خان آرزو شرح حال بیدل را به قلم آورد که آن توسط عالم جان ادیسی به زبان ازبکی ترجمه شده، در مجله «شورا» (۱۹۱۲، شماره ۲) به چاپ رسید. این نامه آن وقت نخستین تدقیقات مفصل در شرح حال بیدل در آسیای مرکزی به شمار می‌رفت که توانست به بحث‌های در این مورد نقطه ختم بگذارد.

سپس، نظر استاد صدرالدین عینی راجع به میرزا عبدالقادر بیدل در کتاب «نمونه ادبیات تاجیک» بیان شده، همزمان موصوف در این کتاب اندیشه‌های خود را درباره شاعران پیرو بیدل و ظهور مکتب پیروان وی در حوزه ادبی ماوراءالنهر اظهار نموده است. از آن جمله، هنگام ذکر احوال و آثار احمد دانش فکرهای بسا جالب دقت استاد صدرالدین عینی در خصوص تقلیدگران بیدل به نظر می‌رسند.

در سال‌های ۱۹۴۶-۱۹۴۷ در مجله «شرق سرخ» (۱۹۴۶، شماره ۷؛ ۱۹۴۷، شماره ۱، ۲، ۳) چند مقاله صدرالدین عینی زیر عنوان «میرزا عبدالقادر بیدل و آثار او» به نشر رسید. این مقاله‌ها بخش‌هایی از اثر بزرگ صدرالدین عینی درباره بیدل، زمان زندگی، شرح حال و معرفی مختصر آثارش بود. بعدتر، در سال ۱۹۵۴ مونوگراف استاد صدرالدین عینی مکمل در شکل کتاب جداگانه تحت عنوان «میرزا عبدالقادر بیدل» به قلم آمد که از دو قسم عبارت بود. قسم اول باب‌های «معلومات مختصر درباره بیدل»، «ترجمه حال بیدل» و «ایجادیات بیدل»، را فراگرفته است. قسمت‌های «ایجادیات بیدل» (ص ۵۹-۹۷)، «مناسبت ایجادیات و تفکر بیدل به دوره‌های حیاتش» (ص ۹۷-۹۸)، «زبان، اسلوب و صنعت شعر بیدل» (ص ۹۸-۱۰۷)، «مکتب بیدل در اسلوب ادبی» (ص ۱۰۷-۱۰۸)، «تأثیر بیدل در آسیای میانه» (ص ۱۰۸-۱۱۰)، «نسخه

اصلی کلیات بیدل و تحریف وی» (ص ۱۰۸-۱۱۳) باب سوم قسم اوّل کتاب را تشکیل داده‌اند که کلان‌ترین و مهم‌ترین آن محسوب می‌گردد. در قسم دوّم کتاب آثار لیریکی ۳۶ غزل، ۳ مخمّس، ۱۰۴ رباعی، ۸ قصیده، قطعه و پارچه‌های گوناگون و تألیفات نثری بیدل آورده شده‌اند.

این کتاب نخست به صورت جداگانه و بعداً در مجلّد ۱۱-م «کلیات» استاد صدرالدین عینی نیز به دست چاپ رسیده است.

نشر اثر مستقل فراگیر روزگار و آثار و خصوصیت‌های اشعار و میراث ادبی بیدل اوّلین اقدام در مورد معرفی روزگار و آثار این سخنور محسوب می‌شود و طوری که گفتیم، نخستین کتاب جامع در تحقیق روزگار و آثار و نقد شعر بیدل در تاجیکستان به شمار می‌رود. در علم شرق‌شناسی جهان نیز صدرالدین عینی نخستین شخصی بود که در پژوهش زندگی و آثار میرزا بیدل خدمت بزرگ به انجام رسانید. ارزش و مقام این رساله استاد صدرالدین عینی به حدیست که آن تا امروز در حوزه بیدل‌شناسی جهانی همچون تحقیقات شایسته و نخستین تحقیقات مکمل اعتراف گردیده است. دلیل روشن اثبات این نکته دو بار نشر شدن آن به خطّ فارسی در جمهوری اسلامی ایران است. نخست توسط دانشمند این کشور طاهر شهاب و بار دوّم باز هم به کوشش دانشمند ایرانی شهباز ایرج. در افغانستان نیز توسط دانشمند این کشور، ضیا قاری‌زاده کتاب مذکور به خطّ فارسی برگردان و منتشر گردید.

در کنار این، بسیاری از محققان دیگر، از جمله اسدالله حبیب از افغانستان و نبی هادی از هند به مقام ارجمند این رساله استاد عینی در بیدل‌شناسی در تحقیقات خود اشارت نموده، از افکار پُر‌قیمت سردفتر ادبیات تاجیک استفاده کرده‌اند.

شهباز ایرج در مقدمه‌ای که به کتاب استاد صدرالدین عینی نوشته است، به مقام استاد عینی در بیدل‌شناسی بهای بلند داده، از جمله نگاشته است:

”دیدگاه‌های عینی در مورد بیدل، در واقع سنگ بنای تحقیقات بیدل‌پژوهان بعد از وی در آسیای میانه قرار گرفت و بسیاری از پژوهندگان در پژوهش‌های

خویش نظریات عینی را تکرار کردند^۱!

نقطه قابل توجه آن است که استاد صدرالدین عینی در این اثر قبل از ورود به بحث اساسی با تکیه به معلومات سرچشمه‌های تاریخی درباره زندگانی بیدل نیز معلومات داده، سخنوران هم‌عصر ادیب را نامبر کرده است. از اینجا می‌توان به نتیجه‌ای هم رسید که این کتاب تنها محدود به موضوع بحث روزگار و آثار بیدل نبوده، بلکه سهم استاد را در تحقیق اوضاع سیاسی و اجتماعی و فرهنگی هند در زمان شاعر نشان می‌دهد. مهم‌ترین ارزش این اثر آن است که بار اول بر پایه تذکره و سرچشمه‌های ادبی، تاریخی شرح حال و میراث ادبی و علمی بیدل در آن به طور مفصل آورده شده است. استاد عینی، پیش از همه، در شناخت نامه روزگار این سخنور ممتاز به مطالب تذکره‌های ادبی زمان بیدل تکیه کرده، می‌کوشد که سندهای مربوط به روزگار شاعر را دقیق نماید. از این رو، بیشتر پژوهشگران بعدی در مورد شرح حال و میراث ادبی بیدل به معلومات استاد صدرالدین عینی تکیه نموده‌اند.

صدرالدین عینی راجع به جایگاه بیدل در شعر و شاعری، افکار فلسفی و عرفانی و شکل‌یابی ذوق ادبی بیدل نیز نظر خویش ارایه نموده است. بیدل در نظر او فیلسوف و حکیم جامعه‌شناس است. استاد صدرالدین عینی به معرفت فلسفه شعر بیدل از منظر جامعه‌شناسی وارد می‌شود و از این جاده کوشش می‌نماید که افکار شاعر را در رابطه با مسائل اجتماعی شرح و توضیح دهد. واسطه اساسی ظهور و شکل‌یابی ذوق ادبی بیدل را استاد صدرالدین عینی در تأثیر محیط زیست و تعلیم و تربیت دانسته، کوشش به خرج داده است که پایه‌های معین ترقیات او را بازگو نماید. مسئله‌های مبهم بیدل‌شناسی، به مانند عامل‌های مرکب شدن شعر بیدل، سبک خاصه بیدلی و تفسیر اندیشه‌های این سخنور ممتاز از مهم‌ترین بحث‌هایی می‌باشند که در رساله «میرزا عبدالقادر بیدل» جای گرفته‌اند. خلاصه‌های صحیح نظری استاد صدرالدین عینی در حل این مسئله‌ها، بیان مدلل و مستند اندیشه و افکار او را به حیث محقق باریک‌بین و نکته‌سنج معرفی نموده، قیمت علمی اثر را افزون می‌گرداند.

۱. ایرج، شهباز، عینی صدرالدین، درباره این اثر، میرزا عبدالقادر بیدل، ص ۷۵.

استاد عینی گاهی موارد برای معرفت عمیق افکار سخنور به شرح و توضیح ابیات جداگانه بیدل پرداخته است و از این نقطه نظر کتاب مذکور برای ظهور مکتب شرح‌نویسی اشعار بیدل نیز به عنوان یکی از سرچشمه‌های مهم خدمت می‌کند. سرچشمه‌شناسی افکار و اندیشه‌های بیدل، پیوند او به مکتب‌های عرفانی زمان خود در قلمرو هند، از جمله مکتب عرفانی مجذوبیه نیز از دیدگاه‌های علمی استاد صدرالدین عینی بیرون نمانده‌اند و این نکته بشارت از آن می‌دهد که صدرالدین عینی برای تألیف این اثر آمادگی کامل پیدا نموده، به سرچشمه‌های فراوان ادبی و علمی دسترسی پیدا نموده است. علاوه بر این، در فرجام کتاب مذکور استاد عینی نمونه‌هایی از اشعار بیدل را آورده است که این امر اشاره به اهتمام استاد در کار تهیه و نشر آثار ابوالمعانی در تاجیکستان می‌کند. ۱.۱. برتلس در این باره چنین می‌گوید:

”این کتاب همه پارچه‌های پرقیمت و درکاری را با طرز نوشت صحیح با ایضاحات و قیده‌های درکاریشان به خواننده تقدیم می‌کند“!

واقعاً، استاد صدرالدین عینی نه تنها بر اساس مقایسه و مقابله نسخه‌های کلیات بیدل متن صحیح را به خوانندگان تقدیم کرد و در پاورقی به اختلاف بعضی نسخه‌ها اشارت نموده است، بلکه تابش‌های گوناگون کلمه‌ها و عبارات‌های قصاید بیدل را نیز شرح و توضیح بخشیده است.

به طور عموم، رساله استاد صدرالدین عینی هم از نظر معرفت و شرح اشعار بیدل، هم از نگاه متن‌شناسی و هم از جهت مقرر نمودن سرچشمه‌های فکری اشعار این سخنور راهی را برای پژوهشگران آینده باز نمود و منبعد پیروان استاد این جاده را با موفقیت ادامه می‌دهند.

با تألیف این رساله و انجام پژوهش سودمندی از جانب استاد عینی درباره بیدل امکان فراهم آمد که در جامعه تاجیکستان مسئله معرفت و شناخت افکار و اشعار بیدل در میان قشرهای مختلف جامعه گسترش پیدا نماید و در این زمینه مطالعه اشعار او نیز چه در مکاتب تحصیلات همگانی و چه در دانشگاه‌ها عمومیت فراوانی کسب نماید. از

۱. برتلس ۱، مقدمه، عینی صدرالدین، میرزا عبدالقادر بیدل، ص ۷.

سوی دیگر، رساله مذکور به اعتراف عموم به عنوان نخستین پژوهش کامل در بیدل‌شناسی تاجیک اعتراف گردیده، اندیشه‌های گران‌بهای علمی استاد عینی در مورد ابوالمعانی در تحقیقات محققان خارجی نیز مورد استفاده قرار گرفتند.

پیوند استاد صدرالدین عینی با فرهنگ و ادبیات هند در زمینه استفاده ایشان از سرچشمه‌های محفوظ در کتابخانه‌های این سرزمین و عموماً مواد تألیفات اهل تذکره و تاریخ‌نویسان فارسی‌زبان هندوستان نیز تقویت یافته است. مسلّم است که استاد عینی چندین رساله علمی و مقاله جداگانه درباره سخنوران ادبیات تاجیک، از جمله استاد رودکی، حکیم فردوسی، سعدی شیرازی و دیگران به قلم آورده است. برای تألیف این آثار علمی استاد عینی از مجموع تألیفات و سرچشمه‌های فراوانی، از جمله «هفت اقلیم» امین احمد رازی، «سیرالمتأخرین» غلام حسین طباطبایی، «خزانه عامره» غلام علی خان آزاد بلگرامی، «مطلع‌العلوم» واجد علی مجملی و تذکره‌های دیگر این سرزمین را مورد استفاده قرار داده است. با تأکید بر این نکته نیز می‌توان به این نتیجه رسید که خدمت استاد عینی در معرفی نسخه‌های خطی و سرچشمه‌های ادبی قلمرو هند زیاد است و سهم مناسب ایشان در معرفت ادبیات فارسی زبان هند مجسم است.

در مجموع، استاد عینی با تألیف چندین اثر و مقالات جداگانه خویش موفق بر آن شده‌اند که ادبیات فارسی‌زبان هند را از نظر متن‌شناسی، هنر شاعری، پیوندهای ادبی و امثال این بررسی نموده، همچون اولین محقق ادبیات فارسی‌زبان این سرزمین در کشور ما مقام شایانی پیدا نمایند. خدمت‌های استاد در این عرصه که پیش از همه، در تألیف «نمونه ادبیات تاجیک»، رساله «میرزا عبدالقادر بیدل» و چندین مقاله و تألیفات دیگر ایشان تجسم یافته‌اند، به مقام شایان سردفتر ادبیات تاجیک در تحقیق ادبیات فارسی‌زبان هند اشارت نموده، امکان داده‌اند که اهل پژوهش بعداً در ادامه راه استاد جریان‌ها و مکتب‌های خاص تحقیق و بررسی ادبیات فارسی زبان هند را از راه و روش‌های مختلف به وجود آورند.

منابع

۱. ایرج، شهباز، عینی صدرالدین دربارهٔ این اثر، میرزا عبدالقادر بیدل، برگردان و پژوهش شهباز ایرج، تهران، ۱۳۸۴.
۲. برتلس ا.، مقدمه، عینی ص، میرزا عبدالقادر بیدل، استالین آباد: نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۴.
۳. علی مردانف ا، استاد صدرالدین عینی و ادبیات تاجیک زبان هندوستان، اندیه ا تدژیکستن، دانش، ۱۹۸۷.
۴. عینی صدرالدین، سرسخن، نمونهٔ ادبیات تاجیک، دوشنبه: ادیب، ۲۰۱۰.
۵. عینی صدرالدین، میرزا عبدالقادر بیدل، استالین آباد، نشریات دولتی تاجیکستان، ۱۹۵۴.
۶. عینی صدرالدین، میرزا عبدالقادر بیدل، برگردان و پژوهش شهباز ایرج، تهران، ۱۳۸۴.